

К. М. ВІТМАН

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ
ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СРСР**

У статті досліджено взаємозв'язок процесів етнополітичної дезінтеграції та інтеграції. Показано, що дезінтеграція СРСР привела до розпаду наддержави, утворення суверенних держав, одночасно вона стала початком інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Ключові слова: етнополітична дезінтеграція, етнополітична інтеграція, пострадянський простір.

В статье изучается взаимосвязь процессов этнополитической дезинтеграции и интеграции. Показано, что дезинтеграция СССР привела к распаду сверхдержавы, образованию суверенных государств, одновременно она стала началом интеграционных процессов на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: этнополитическая дезинтеграция, этнополитическая интеграция, постсоветское пространство.

Interrelationship between the processes of ethno-political decomposition and fusion are studied in the article. The USSR decomposition led to the superstate collapse and new states emergence. At the same time it started the fusion processes in postsoviet region.

Key words: ethno-political decomposition, ethno-political fusion, postsoviet region.

Чергування процесів дезінтеграції та інтеграції вважається однією із закономірностей етнополітичного розвитку. Пострадянський простір не є винятком: інтеграційно-дезінтеграційні процеси, які відбуваються на його теренах відповідають загальним закономірностям, поміченим етнополітичною наукою. Найбільш успішним прикладом етнополітичної інтеграції в досліджуваному регіоні, було створення та існування впродовж 70 років СРСР, який об'єднав величезну кількість націй та етносів в одній державі. При цьому наддержава, незважаючи на недемократичну етнонаціональну політику, яка полягала у викоріненні всіх проявів націоналізму, створила умови для завершення процесу формування націй, які почали претендувати на оформлення їх у кордонах окремих держав. Насамперед тому, що кордони між союзними республіками великою мірою

відповідали етнічним кордонам. Не випадково ще Е. Гобсбаум помітив, що найбільшою помилкою етнонаціональної політики СРСР було формування територіальних адміністративних одиниць за національною ознакою навіть там, де її не існувало¹.

В результаті в межах союзних держав та автономій стартував процес націогенезу, запущений радянською політикою. Як приклад можна навести формування націй центральноазійського регіону СРСР. Кордони союзних республік, проведені в процесі національно-державного розмежування 1924-1925 років, штучно розділили кочові азійські етноси, етнічна ідентичність яких була слабко пов'язана з визначеними територіями. Встановлені в радянський період політичні кордони багато в чому не відповідали етнічному розселенню в регіоні, однак після створення держав (Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменістану) в етнічному середовищі державотворчих етносів стартував процес формування національної свідомості. До 1925 року і пізніше в офіційній документації казахів йменували киргизами². І навіть на момент розпаду СРСР Казахстан був єдиною союзною республікою, в якій титульний етнос не становив більшість населення (40,1%). Таким чином, етнополітична інтеграція у межах СРСР дала змогу оформитися багатьом націям у межах союзних республік.

За допомогою адміністративно-територіального розмежування центральна влада намагалася запобігти конфліктам за участю етнічного чинника. Паралельно тривав процес етнічної консолідації у межах окреслених регіонів, який мав конфліктогенний потенціал. За словами О.Кривицької, «офіційна державна влада реалізовувала унікальну етнонаціональну політику культивування етнонаціоналізму»³. Дослідниця стверджує, що радянське керівництво однією рукою вирощувало нову історичну етноспільноту – радянський народ, а іншою штучно формувало соціалістичні нації. В останній редакції Конституції СРСР, зокрема в преамбулі до документа, знаходимо положення про те, що в ході зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва склалася нова історична спільність людей – радянський народ⁴. Фактично в одній державі під назвою СРСР паралельно, але на різних рівнях відбувалися процеси етнічної інтеграції (формування радянського народу в межах союзу) та етнічної дезінтеграції (формування етнонацій у межах окреслених адміністративних – союзних республік або автономій). На певному етапі відцентрові тенденції переважили доцентрові.

У СРСР було задекларовано рівноправність всіх народів (у сучасному етнополітологічному розумінні націй) лише формально, на рівні основоположних документів. Російська нація, її етнокультурні компоненти, безперечно, домінували в СРСР. В країні проводилася політика зближення всіх націй і народностей Радянського Союзу шляхом асиміляції, успішність якої підживляла сама ж етнонаціональна політика СРСР. Союзне керівництво воліло не втручатися та не заглиблюватися в етнонаціональні проблеми адміністративно-територіальних одиниць. Ігнорування інтересів різних етносуб'єктів фактично стало причиною того, що дезінтеграційні процеси переважили інтеграційні в межах СРСР. В цьому контексті слід звернутися до теорії відомого німецького політолога та соціолога К.Дойча, який досліджував процеси інтеграції та дезінтеграції держав. Основними причинами дезінтеграції держав дослідник вважав:

– процеси соціальної, етнополітичної мобілізації, які домінують над процеси асиміляції та набуття спільної політичної ідентичності;

– посилення економічного або політичного тиску на одну зі складових держави (особливо це фактор відчутний за чіткого поділу на регіони-донори та доцятійні регіони);

– посилення регіональної, економічної, етнічної диференціації, яку не можуть компенсувати інтеграційні процеси;

– ослаблення внутрішньої комунікації між складовими держави, намагання вилучити окремі регіони з процесу прийняття рішень;

– неспроможність влади проводити необхідні реформи та вирішувати проблеми етносуб'єктів;

– закритість політичної еліти – ротаційні процеси не означають появи нових представників або реалізації нових ідей, в результаті величезного впливу набувають опозиційні еліти⁵.

На думку вченого, ці причини призводять до того, що певні регіони держави або певні соціальні/етнічні прошарки втрачають можливість реалізовувати свої інтереси в конкретній державі. Якщо на соціальні, економічні та політичні розбіжності нашаровується етнічна диференціація, то дезінтеграція такої держави неминуха. Невдоволення складова стає тією силою, яка руйнує систему або дестабілізує її настільки, що вона стає надзвичайно вразливою щодо зовнішніх загроз. Інколи достатньо одній частині держави лише ініціювати процес дезінтеграції, який у результаті завершується розпадом державного утворення. К.Дойч називав створення наднаціональних, міждержавних об'єднань засобом протидії етнонаціоналізму в окремих державах – складових. Водночас вчений наголошував на їх нестабільності та небезпеці повернення до «агресивного націоналізму».

СРСР також став заручником вищезгаданих факторів. Фактично всі причини дезінтеграції, згадані німецьким дослідником, були присутні у процесі розпаду наддержави. Вітчизняні етнополітологи головну роль у дезінтеграції СРСР відводять етнополітичним елітам. Зокрема, О. Картунов переконаний, що головним каталізатором та ініціатором дезінтеграційних процесів на радянському просторі виступили еліти підлеглих етнонаціональних спільнот⁶. Їх врівноважена позиція дала змогу запобігти конфліктам, якими зазвичай супроводжується дезінтеграція держав.

Прикладом дезінтеграції, яка поклала початок тривалим збройним конфліктам, є розпад СФРЮ. Однією з причин припинення існування наддержави можна вважати етнополітичні конфлікти, серед яких наймасштабнішим був нагірно-карабаський конфлікт. Він супроводжувався міжетнічними чистками і в результаті переріс у війну між Азербайджаном та Вірменією. Однак міжетнічні конфлікти радянського простору були швидше причиною дезінтеграції СРСР, аніж її результатом. Одними з перших вийшли зі складу СРСР балтійські республіки. 11 березня 1990 року Верховна Рада Литви проголосила незалежність держави. Таким чином, Литва стала першою із союзних республік, яка запустила процес дезінтеграції.

Її прикладом скористалася решта радянських республік. Ослаблена влада центру, яка не контролювала події за межами Москви, вже не могла зупинити процес дезінтеграції наддержави та утворення нових незалежних республік на базі союзних складових. Іншим адміністративно-територіальним одиницям, які не мали статусу союзних республік, але вважали себе достатньо сформованими націями для унезалежнення, відокремитися не вдалося. Татарстан та Чеченська республіка, за прикладом союзних, проголосили свою незалежність. Татарстан прий-

няв Декларацію про суверенітет, в якій не згадувалося про членство ні у РРФСР, ні у СРСР, навпаки, наголошувалося, що Татарстан як суверенна держава є суб'єктом міжнародного права. Згодом держава прийняла акт про незалежність та конституцію. Аналогічно вчинила Чечено-Інгушетія, прийнявши Декларацію про суверенітет, а згодом проголосивши незалежність Чеченської республіки та відмовившись проводити на своїй території референдум про збереження цілісності СРСР⁷.

Врегулювати питання незалежності Татарстану вдалося мирно, шляхом договірного об'єднання з Росією в 1994 році, тоді як у випадку незалежності Чечні, Росія вдалося до силового варіанту. 11 грудня 1994 року російські війська увійшли на територію Чечні і збройним шляхом покляли край дезінтеграції Російської Федерації. У Москві ставлення до дезінтеграції Радянського Союзу та дезінтеграції Російської федерації було принципово різним. Татарстан та Чечня вважалися внутрішнім зарубіжжям, тоді як союзні республіки отримали статус ближнього зарубіжжя.

Подібна ситуація склалася не лише в Росії. Інші радянські республіки воліли загальмувати процес дезінтеграції на етапі унезалеження союзних держав, тоді як їх складові – адміністративні області воліли також отримати незалежність. Дезінтеграційні процеси в період розпаду СРСР черговий раз підтвердили ланцюговий принцип свого перебігу. Їх важко загальмувати, вони швидко поширюються всередині держав, які беруть участь у дезінтеграції наддержави. Після того як Грузія проголосила незалежність, Абхазія та Південна Осетія, які мали статус автономних республік у складі Грузії, спочатку не визнали незалежності Грузії, а потім спробували вийти з її складу. Керівництво країни вдалося до силового варіанту боротьби з сепаратизмом, що в результаті завершилося залученням миротворчих військ до вирішення конфлікту.

Відповідно до теорії етнополітології, дезінтеграція та інтеграція взаємопов'язані процеси: вони супроводжують одна одну. Тому відповіддю на дезінтеграцію Союзу були спроби зберегти його у тому самому або видозміненому вигляді. У березні 1991 року в більшості союзних республік, за винятком Литви, Естонії, Латвії, Грузії, Молдови та Вірменії, які відмовилися, відбувся референдум щодо збереження СРСР в оновленому вигляді. Громадяни СРСР мали відповісти на питання «Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР, як оновленої Федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права та свободи людини будь-якої національності?» Більшість тих, хто взяли участь у голосуванні підтримали цю ідею. Зокрема, в Україні ствердно проголосувати 70, 2%, проти – 28%⁸.

На основі волевиявлення громадян СРСР, в ході ново-огарьовського процесу було розроблено проект інтеграції союзних республік у вигляді децентралізованої федерації під назвою – Союз суверенних держав. В серпні 1991 року Президент СРСР відкрив союзний договір для підписання. Відповідно до проекту договору, учасники ССД наділялися повнотою політичної влади, правом самостійно визначати свій національно-державний устрій, систему органів влади та управління. Керівництво СРСР, яке намагалося зберегти наддержаву, планувало, що до складу ССД увійдуть 9 з колишніх союзних республік: Росія, Білорусія, Україна, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан і Вірменія. Однак дезінтеграційні процеси переважили інтеграційні саме завдяки спробам зберегти СРСР у тому вигляді, в якому він існував раніше. Представники керівництва ЦК

КПРС та уряду СРСР створили нелегітимний Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР, який спробував незаконно, з застосуванням сили відсторонити М.Горбачова з поста Президента задля перешкоджання підписанню Договору про Союз суверенних держав. Головною метою ДКНС було призупинення процесу дезінтеграції держави. Однак державний переворот не вдался, його ініціатори були заарештовані.

Загроза диктатури з боку центральних органів влади прискорила процес самовизначення союзних держав. Потенційні члени ССД протягом серпня-вересня 1991 року проголосили про свою незалежність. В Україні 1 грудня 1991 року відбувся референдум, на якому Акт проголошення незалежності підтримали 90,32% українців, хоча ще в березні 70% схвалювали збереження СРСР. Процес дезінтеграції зайшов занадто далеко, зупинити його було неможливо. З огляду на ці події Договір про Союз суверенних держав Україна відхилила. Глави України, Росії та Білорусі уклали Біловезьку угоду, якою оголошувалося припинення існування СРСР. Таким чином процес етнополітичної дезінтеграції логічно завершився розпадом наддержави.

Останнім часом російські дослідники не схильні перебільшувати значення етнічного фактору у цьому процесі. Поширеним є твердження, що основною причиною дезінтеграції СРСР була не етнічна мобілізація, а делегітимація центральної влади та її неспроможність контролювати процеси у союзних республіках⁹. Етнонаціоналізму надають другорядну роль, вважаючи його наслідком руйнування держави. Позицію колег з Росії можна пояснити посиленою увагою до єдності поліетнічної Росії. Етнонаціональна політика держави великою мірою зорієнтована на гальмування дезінтеграційних процесів у Федерації.

Однак дезінтеграція СРСР одночасно започаткувала етнополітичну інтеграцію на пострадянському просторі, ще раз підтверджуючи аксіому нерозривності цих явищ в етнополітичному процесі. Прикметно, що преамбула Біловезької угоди проголосила, «що СРСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування». Водночас 1 ст. цього ж документу проголосувала створення нового інтеграційного проекту на пострадянському просторі – Співдружності Незалежних Держав¹⁰. Згодом до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Останньою до СНД приєдналася Грузія в 1993 році, але вийшла першою після російсько-грузинської війни серпня 2008.

Основними цілями СНД було визначено:

- співробітництво в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній і іншій сферах;
- всебічний розвиток держав-членів у рамках загального економічного простору, міждержавній кооперації й інтеграції;
- забезпечення прав і свобод людини;
- співробітництво в забезпеченні міжнародного миру і безпеки, досягнення загального і повного роззброювання;
- взаємна правова допомога;
- мирне розв'язання спорів і конфліктів між державами організації.

Більшість новостворених країн в 90-х роках зосередилися на процесах розбудови власних держав, тому не приділяли СНД належної уваги. Це дало підстави українським етнополітологам називати СНД прикладом неуспішної інтеграції. За часів президентства В.Ющенка Україна навіть розмірковувала про вихід з СНД,

посилаючись на відсутність реальних результатів від членства в організації. Але найбільшу зацікавленість у збереженні та функціонуванні Співдружності виявляє Росія. Кілька разів вона пропонувала проекти реформування організації. Однак усі вони були відхилені Україною, яка бачила призначення СНД виключно в прагматичному економічному співробітництві між суверенними державами.

Російська Федерація в 2003 ініціювала створення нового проекту економічної інтеграції з подальшим прицілом на політичну інтеграцію - Єдиного економічного простору за участю Росії, України, Білорусі та Казахстану. Однак його реалізація досить довго гальмувалася з огляду на незацікавленість політичних еліт України в ньому. Політики натякали, що СЕП створювався з метою залучення України до інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Адже інші країни входять до складу іншого економічного інтеграційного об'єднання - Євразійської економічної спільноти. Але Україна не може увійти до СЕП, оскільки економічна інтеграція з пострадянськими країнами суперечить її європейській інтеграції, зокрема створенню зони вільної торгівлі з Європейським союзом. Тому СЕП стартував без України. Наразі Росія заявляє, що вітала б активнішу участь України в інтеграційних процесах на пострадянському просторі.

Серед регіональних інтеграційних проектів слід згадати також ГУАММ, організацію, створену в 1997 році Грузією, Україною, Азербайджаном, Молдовою та Узбекистаном. Останній залишив регіональну організацію в 2005, що потягло з собою перейменування на ГУАМ. Причинами створення цього інтеграційного проекту був розвиток регіонального співробітництва між країнами, які намагалися покращити співпрацю. Також за допомогою спільних проектів у рамках ГУАМ передбачалося послабити енергетичну залежність країн-учасниць від Росії. Фактично ГУАМ подавався як альтернатива СНД.

Таким чином, процес етнополітичної дезінтеграції Радянського Союзу дав початок низці інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Поки що найуспішнішими виявилися ті, які ґрунтувалися на економічній інтеграції. Однак Росія переконана, що економічна інтеграція неминуче потягне за собою етнополітичну. Основою для інтеграції вважаються спільні економічні, політичні інтереси і навіть етнічна спорідненість у випадку Росії, України та Білорусі. Відповідні пропозиції вже надходять від російського керівництва. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі переходять у домінуючу фазу.

1. *Hobsbawn E.* Some Reflection on Nationalism // *Imagination and Precision in the Social Sciences.* – London, 1972. – P. 398. 2. *Казаху* // Большая советская энциклопедия. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article057576.html>. 3. *Кривицька О.* Конфліктність пострадянської етнічної ідентифікації // *Політичний менеджмент.* – 2003. – № 3. – С. 46. 4. *Конституція* Союзу Радянських Соціалістичних Республік // *Правові системи.* – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1076.564.0>. 5. *Deutsch K.* Analysis of International Relations. – N.Y., 1968. – P. 197. 6. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології. – К.: Ін-т етнополітики, управління та господарського права, 1999. – С. 216. 7. *Пепелиця Г.М.* Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи – К.: СтилоСПЦ «Фоліант», 2003. – С. 218. 8. *Всеукраїнський референдум (1991)* // Вікіпедія. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_\(1991\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_(1991)). 9. *Инал-Ина Н.* Этнополитические процессы российского общества в контексте глобализации: Автореф. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.04. – С. 5. 10. *Беловежское соглашение* // *Википедия.* – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Беловежское_соглашение.